

W. Vanstiphout, *Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J. H. van den Broek* (Dissertatie Groningen 2005; Rotterdam: Uitgeverij 010, 2005, 560 blz., € 39,50, ISBN 90 6450 388 5).

Is het een voordeel als je werkt aan de stad waar je over schrijft? *Crimson architectural historians* is een bedrijf in Rotterdam dat niet alleen aan geschiedbeoefening doet, maar ook stedenbouwkundig werk verricht. Wouter Vanstiphout werkt met zijn compagnon Crimson bij dat bedrijf; daarnaast is hij hoogleraar in Berlijn, en hij promoveerde onlangs op *Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J. H. van den Broek*. Vanstiphout vindt dat 'positieve betrokkenheid bij de hedendaagse praktijk' van de stedenbouw van Rotterdam een voordeel is als je een boek over die stad schrijft. Of hij ons, zijn lezers, daarvan overtuigt? We zullen zien.

Vanstiphouts hoofdonderwerp is de architect J. H. van den Broek die geassocieerd was met zowel Brinkman als met Bakema, met welke compagnons hij zijn stempel heeft gedrukt op de wederopbouw van Rotterdam. Van den Broek is het hoofdonderwerp, schreef ik expres, omdat het boek over veel meer gaat. Het opent met een methodologische verantwoording, die een tikje lang is en uitkomt op een tweeledig credo: stedenbouw is niet te sturen, maar is iets 'dat mensen samen ondernemen.' En: 'er zijn een aantal thema's in het werk van Van den Broek waarin ik *geloof*, die ik *gebruik*, zowel in het schrijven van dit boek als in het andere werk met Crimson.' Voor ons is vooral het eerste van belang: stedenbouw is niet, of niet altijd, te sturen. Vanuit die wetenschap, opgeteld bij ervaring, kritiseert Vanstiphout architectuur-historische en stedenbouwkundig-historische beschrijvingen als een etikettering achteraf: modern, post-modern, classicistisch, renaissancistisch of wat u maar wilt zijn benamingen die het verleden zo overzichtelijk structureren dat het soms te mooi is om waar te zijn. In werkelijkheid, en zeker in Rotterdam, is de stedenbouw vaak een rommelig gedoe, waarin in feite de ene *ad hoc*-beslissing aan de andere wordt gekoppeld, gestuurd door de politieke waan van de dag, nieuwe technologieën, financiële overwegingen die opeens opdoemen, en andere wendingen van het lot.

Vanuit die kijk op stedenbouw beschrijft Vanstiphout de vele plotsklapse ontwikkelingen van de negentiende-eeuwse havenstad Rotterdam, inclusief de onhandige spoorverbinding die er door heen was gelegd, als een stedenbouwkundige en bestuurlijke improvisatie. Dat is mooi geobserveerd: de snelle ontwikkeling van de stoomvaart en de stoomwerktuigen in de havens, gekoppeld aan de opeens zo grootschalige Rijnvaart, stelde in de negentiende eeuw heel nieuwe eisen aan de stad en haar bestuur. Die bestuurder moest daar alert op reageren, want Antwerpen en Hamburg liggen altijd op de loer, en dus ging de stedenbouw veel vaker over tempo, technologie, geld en haalbaarheid dan over principes, laat staan esthetica. Vanstiphout laat mooi zien hoe die improvisaties tot stand kwamen, en hij toont zich hier een goede leerling van zijn promotor Ed. Taverne, wiens dissertatie *In 't land van belofte* over ideaal en werkelijkheid in de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680 nog altijd een *eye-opener* is. Tot zover niets dan lof.

Wat minder aansprekend is Vanstiphout over de wederopbouw zoals die in de oorlog begint. Het is opvallend hoe boos Vanstiphout — van huis uit een Belg — hier is over het radicale slopen na het bombardement van mei 1940, waarbij ook fundamenten, rioleringen

en leidingen er aan gingen. Vanstiphout volgt hier de Rotterdammer E. Roelofsz (*De frustratie van een droom*) en hij heeft een bondgenoot in Van de Laar (*Stad van formaat*) die ook wat anti-Haags zijn; het slopen en de wederopbouw van Rotterdam werd gedirigeerd door het Commissariaat voor den Wederopbouw, een dienst van het departement van waterstaat die het gemeentebestuur van Rotterdam nogal eens passeerde.

Vanstiphouts geëmotioneerdheid hierover — hij houdt van geëmotioneerdheid, uitlopend op gepassioneerd schrijven — maakt dat hij niet helemaal goed analyseert. De wederopgebouwde stad Rotterdam moest niet uit ‘het niets geschapen worden’ omdat er besloten was ‘het puin te ruimen en alle percelen te onteigenen.’ Het is omgekeerd: er werd zo grondig puingeruimd omdat men, al lang, een nieuwe stad wenste die geheel los van enige historische context mocht komen te staan. Daarom ook moest alle grond onteigend en verkaveld worden, en dat was geen ‘juridisch précaire operatie’ maar een geheel legale zaak die door opperbevelhebber Winkelman aan het Commissariaat voor den Wederopbouw kort na de meidagen was opgedragen. Die opdracht vloeiende weer voor uit de interpretatie van de taken die de capitulatievoorwaarden (wederopbouw) aan Nederland oplegde. Wat Vanstiphouts vergissing in dezen laat zien is dat je dus te veel emotioneel betrokken kunt raken bij het lot van Rotterdam — boosheid krijgt hier de overhand en is contraproductief. Vanstiphout denkt daar anders over: hij identificeert zich min of meer met Rotterdam, dat zo grondig werd gestript, èn met Van den Broek, over wie hij zegt: ‘Iedereen die schrijft over een architect, zal zich op den duur met het object van zijn studie gaan identificeren, en er zelfs retro-actieve apologieën voor schrijven.’ Naar mijn idee krijgt hier het sentiment de overhand op de rede; een beetje afstand houden van de hoofdpersoon van je boek lijkt me beter dan er mee samen te vallen.

Het tweede deel van Vanstiphouts boek *zoomt* scherp in op Van den Broek zelf. Vanstiphout laat zien dat Van den Broek geen halve heilige was die bouwde om het hogere, maar dat er ook bij hem brood op de plank moest komen. Van den Broek ontwierp bedrijfsgebouwen waarbij niet de schoonheid (‘de visuele representatie’) voorop stond, maar het utilitaire ‘in een choreografie van het technische en sociale functioneren’ van het gebouw. Het woord ‘choreografie’ is typisch voor Vanstiphouts stijl: hij houdt van metaforen en is bedreven in het wat intellectualistische jargon dat zo in zwang is bij schrijvende architecten en architectuurhistorici.

Gezond laag-bij-de-gronds is Vanstiphout weer als hij beschrijft welke plaats Van den Broek innam in het netwerk van de belangrijkste Rotterdamse ondernemers. In deze kring werd veel gepraat over het nieuwe Rotterdam en langzaam werd daar het plan van gemeentelijk stedenbouwer Witteveen ontmanteld, waarvoor in de plaats het Rotterdam dat we nu kennen, kon ontstaan. In Vanstiphouts visie was dat het werk van de havenbaronnen; hier had Vanstiphout zijn ervaring met bestuurders, die hij als stedenbouwkundig ontwerper ongetwijfeld heeft opgedaan, kunnen uitbaten. Dit soort beslissingen met grote impact wordt in Nederland-polderland niet eendimensionaal genomen, maar zijn altijd het product van een ingewikkeld samenspel van krachten en machten.

Vanstiphout besluit het geschreven deel van zijn boek — het eindigt met een katern illustraties — met een hoofdstuk over woningontwerpen van Van den Broek 1928-1943. Dat is een prachtig hoofdstuk waarvoor veel archiefwerk is gedaan en dat de bijzondere

betekenis van Van den Broek voor de moderne (volks)woningbouw voortreffelijk doet uitkomen. Jammer dat het boek, maar het is zo al 560 bladzijden dik, eindigt in 1943. Van den Broek leefde tot 1978. Laat ons hopen dat Vanstiphout nog eens een tweede deel schrijft over de bescheiden, maar zo belangrijke modernist J. H. van den Broek.

Tessel Pollmann

M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde gemeenten 1928-1948* (Houten: Den Hertog, 2004, 302 blz., € 22,50, ISBN 90 331 1851 3).

Bevindelijk gereformeerden vormen in Nederland een minderheid, ruim een kwart miljoen mensen. Men vindt hen meest in de vaderlandse *Bible Belt*. Zij zijn (mede)dragers van een lange traditie, erfgenamen van de voorstanders van de puriteinse Nadere Reformatie van de zeventiende eeuw. Thans behoren zij tot een handvol kerkgenootschappen, slachtoffers — om het betrokken kerkelijk idioom aan te halen — van de ‘breuke Sions’: sommigen — hervormden binnen de PKN of juist daar buiten, als hersteld hervormden — zijn de ‘vaderlandse kerk’ trouw gebleven, anderen hebben een erkend afscheidingsverleden en kerken in Gereformeerde gemeenten (binnen of buiten synodaal verband, al dan niet met de toevoeging in Nederland en Noord-Amerika), Oud-Gereformeerde gemeenten of Christelijke Gereformeerde kerken.

Een aantal van dergelijke ‘zware’ groepen is in 1907 verenigd door ds. G. H. Kersten (1882-1948, befaamd van de motie tegen het gezantschap bij de Heilige Stoel in 1925) in de Gereformeerde gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika). Zij vormden toen een zeer gevarieerd gezelschap: al dan niet formeel afgescheiden gemeenten, informele conventikels en vrije groepen. Maar allen deelden de bevindelijk calvinistische traditie, gekenmerkt door een sterke nadruk op de noodzaak van ervaringskennis (bevinding) van de individuele roeping en uitverkiezing, verwerping of genade. De bevindelijke wereld kent allerlei nuances (liggingen) in vroomheidsbeleving en levenshouding, en variaties in gestrengheid van zielbekommernis en wereldmijding. Algemeen is de gehechtheid aan de tale Kanaäns en spanning met de omringende gesecculariseerde cultuur.

Golverdingen beschrijft met name de jaren van consolidatie van de Gereformeerde gemeenten in de jaren 1928-1948, waarin uit een wonderlijke verzameling van beproefde oefenaars, charismatische voormannen en eigengereide kerkgangers een geordend kerkverband werd opgebouwd. Want Kerstens initiatief was succesvol en het maakte de eenwording mogelijk van een kerkelijke organisatie, die na een eeuw ruim 150 gemeenten met ruim 100.000 zielen omvat. Als een kleine bevindelijke Kuyper zette Kersten daarnaast een theologische opleiding op (te Rotterdam), eigen krant (*De Banier*), kerkelijk weekblad (*De Saambinder*) en politieke partij (Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918). In die kring van gezelschappen en individualisten, gekenmerkt door wereldmijding, introverte spiritualiteit en politicofobie, waren dat geen kleinigheden.

betekenis van Van den Broek voor de moderne (volks)woningbouw voortreffelijk doet uitkomen. Jammer dat het boek, maar het is zo al 560 bladzijden dik, eindigt in 1943. Van den Broek leefde tot 1978. Laat ons hopen dat Vanstiphout nog eens een tweede deel schrijft over de bescheiden, maar zo belangrijke modernist J. H. van den Broek.

Tessel Pollmann

M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde gemeenten 1928-1948* (Houten: Den Hertog, 2004, 302 blz., € 22,50, ISBN 90 331 1851 3).

Bevindelijk gereformeerden vormen in Nederland een minderheid, ruim een kwart miljoen mensen. Men vindt hen meest in de vaderlandse *Bible Belt*. Zij zijn (mede)dragers van een lange traditie, erfgenamen van de voorstanders van de puriteinse Nadere Reformatie van de zeventiende eeuw. Thans behoren zij tot een handvol kerkgenootschappen, slachtoffers — om het betrokken kerkelijk idioom aan te halen — van de ‘breuke Sions’: sommigen — hervormden binnen de PKN of juist daar buiten, als hersteld hervormden — zijn de ‘vaderlandse kerk’ trouw gebleven, anderen hebben een erkend afscheidingsverleden en kerken in Gereformeerde gemeenten (binnen of buiten synodaal verband, al dan niet met de toevoeging in Nederland en Noord-Amerika), Oud-Gereformeerde gemeenten of Christelijke Gereformeerde kerken.

Een aantal van dergelijke ‘zware’ groepen is in 1907 verenigd door ds. G. H. Kersten (1882-1948, befaamd van de motie tegen het gezantschap bij de Heilige Stoel in 1925) in de Gereformeerde gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika). Zij vormden toen een zeer gevarieerd gezelschap: al dan niet formeel afgescheiden gemeenten, informele conventikels en vrije groepen. Maar allen deelden de bevindelijk calvinistische traditie, gekenmerkt door een sterke nadruk op de noodzaak van ervaringskennis (bevinding) van de individuele roeping en uitverkiezing, verwerping of genade. De bevindelijke wereld kent allerlei nuances (liggingen) in vroomheidsbeleving en levenshouding, en variaties in gestrengheid van zielbekommernis en wereldmijding. Algemeen is de gehechtheid aan de tale Kanaäns en spanning met de omringende gesecculariseerde cultuur.

Golverdingen beschrijft met name de jaren van consolidatie van de Gereformeerde gemeenten in de jaren 1928-1948, waarin uit een wonderlijke verzameling van beproefde oefenaars, charismatische voor mannen en eigengereide kerkgangers een geordend kerkverband werd opgebouwd. Want Kerstens initiatief was succesvol en het maakte de eenwording mogelijk van een kerkelijke organisatie, die na een eeuw ruim 150 gemeenten met ruim 100.000 zielen omvat. Als een kleine bevindelijke Kuyper zette Kersten daarnaast een theologische opleiding op (te Rotterdam), eigen krant (*De Banier*), kerkelijk weekblad (*De Saambinder*) en politieke partij (Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918). In die kring van gezelschappen en individualisten, gekenmerkt door wereldmijding, introverte spiritualiteit en politicofobie, waren dat geen kleinigheden.